अक्षरवेध

क्रांतिसिंह नाना पाटील अकादमीच्या वतीने प्रा. सदानंद मोरे यांचे 'वारकरी साहित्याची भूमिका व स्वरूप' या विषयावर झालेले व्याख्यान, र. वा. दिघे यांच्या कादंबऱ्या तसेच दिलीप चित्रे यांची समीक्षा यांवरील दोन लेख या पुस्तिकेत एकत्र केले आहेत. दिघे व चित्रे यांच्यावरील लेख व्याख्यानात मांडलेल्या भूमिकेची पुष्टी करणारे आहेत. प्रा. मोरे यांची भूमिका सम्यक् स्वरूपात वाचकाला समजण्याच्या दृष्टीने ही छोटेखानी पुस्तिका उपयोगी व महत्त्वाची आहे.

वारकरी चळवळीतील (वा संप्रदायातील) संतांनी जे साहित्य निर्माण केले त्याला 'ललित साहित्या'त समाविष्ट करण्यास अनेकांचा नकार आढळतो. प्रा. मोरे यांनी विख्यात दिवंगत कथाकार जी. ए. कुलकर्णी यांचे मत दिले आहे. जी. ए. ची शेरेबाजी वाचून इतके तर खचितच वाटते की, जी. एं. च्या साहित्याच्या व्याख्येनुसार संतांच्या रचना या साहित्यकृती म्हणून गणता येणार नाहीत अशा आहेत. प्रा. मोरे यांना हा निवाडा मान्य नाही. मराठी भाषेतील साहित्याचा विचार केला तर, संतांनी निर्मिलेले साहित्य हाच मुख्य व मध्यवर्ती प्रवाह आहे, असे त्यांचे मत आहे.

या आरंभीच उपस्थित होणाऱ्या पायाभूत मुद्द्याची स्पष्टता (वा सोडवणूक) प्रथमतः प्रा. मोरे यांनी करावयास हवी. कारण, साहित्याची व्याख्याच लोक वेगवेगळ्या प्रकारे करीत आहेत हे स्पष्ट आहे. संतांच्या साहित्यकृती वगळल्या जातील अशीच साहित्याची व्याख्या काहींची आहे, असे दिसते. आता, ही मंडळी संतांपैकी काहींच्या साहित्यकृतींमधील 'लालित्या'ची, 'सौंदर्या'ची जरूर दखल घेतात, किंवा या अंगाने त्यांचा आस्वाद घेतात. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरीचा. पण ज्ञानेश्वरी ही एक, त्यांच्या व्याख्येनुसार, साहित्य या सदरात बसणारी कृती नसते. ही व्याख्या कोणती तिची मांडणी करून, एकतर, ह्या व्याख्येनुसारही संतसाहित्य हे साहित्य ठरते असे मोरे यांनी दाखवून द्यायला हवे; किंवा, साहित्याची ती व्याख्या नाकारून साहित्याची स्वतःची व्याख्या काय ती स्पष्ट करायला हवी.

अव्वल इंग्रजीच्या काळापासून आपण साहित्याची एक वेगळी व्याख्या स्वीकारली. या व्याख्येनुसार जे साहित्य निर्मिले जाते त्याची एक-दोन वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात. आपण 'साहित्यिक कलाकृती' निर्मीत आहोत असे एक भान साहित्यिकाला असते. कलात्मक वा 'सुंदर' कृती निर्माण करण्याची त्याची आकांक्षा व धडपड असते. या निर्मितिप्रक्रियेमधून साहित्यिकाच्या 'अहं'ची पुष्टी होताना आढळते. व्यक्तिवादी संस्कृतीचा आधुनिककालीन साहित्य हा एक आविष्कार आहे.

वारकरी साहित्य परिषदेची अलीकडे स्थापना झाली आहे. प्रा. मोरे हे तिच्या प्रवर्तकांपैकी एक आहेत. या परिषदेच्या भूमिकेचा एक भाग, 'संतसाहित्याचे आधुनिक पद्धतीने मूल्यमापन करणे' हा असल्याचे मोरे सांगतात. ही आधुनिक पद्धत कोणती, व ती अंगिकारण्याची गरज काय? हे प्रश्न मनात येतात. येथे 'आधुनिक' हा शब्द मोरे कोणत्या अर्थाने वापरत आहेत तेही स्पष्ट होत नाही. जास्तीत जास्त काळ टिकून राहणे, टिकून राहत असतानाच त्या साहित्यात प्रगती झालेली असणे, आपण विशिष्ट साहित्यपरंपरेचे आहोत याचे आत्मभान असणे, आणि सर्वसमावेशकता असणे या चार कसोट्यांवर जोखून कोणता 'साहित्यप्रवाह' हा मुख्य प्रवाह हे ठरविता येते असे प्रा. मोरे म्हणतात. मूल्यमापनाची ही

आधुनिक पद्धती म्हणावयाची का? पण जर कोणाची साहित्याची व्याख्याच वेगळी असली, किंवा एका टप्प्यावर समाजातल्या एका विभागामध्ये वेगळीच व्याख्या स्वीकृत झाली, तर? तर, 'मुख्य प्रवाह' असला तरी तो साहित्याचा मुख्य प्रवाह ठरत नाही असा निष्कर्ष हाती येऊ शकतो.

साहित्याची आजची प्रतिष्ठित व वरचढ व्याख्या ज्यांनी केली आहे वा तीच तेवढी ज्यांना मान्य आहे त्यांच्याकडून (उदा., जी. ए. सारख्यांच्याकडून) संतांची निर्मिती हे साहित्य आहे हे मान्य करवून घ्यायचे व मग संतसाहित्य (= वारकरी साहित्य) हाच मराठी साहित्याचा मुख्य प्रवाह आहे याला कबुली मिळवावयाची, ही उद्दिष्टे आहेत का? समजा, याला मान्यता मिळाली. आजचे साहित्यिक त्यांची साहित्यविषयक संकल्पना, त्यांची साहित्याची व्याख्या मग सोडून देतील का? खरे तर, कळीचा पुढचा प्रश्न असा की, वारकरी संप्रदायातील संतांना अनुसरून, त्यांनी ज्या प्रकारचे साहित्य निर्मिले तसे साहित्य पुढच्या काळात साहित्यिकांनी निर्माण करावे असे प्रा. मोरे यांना म्हणावयाचे आहे का?

वारकरी साहित्य हा मुख्य प्रवाह आहे, तेव्हा प्रा. मोरे म्हणतात, 'म्हणून मराठी वाङ्मयाचा इतिहास वारकरी साहित्याच्या अंगानेच लिहिला गेला पाहिजे हे स्पष्ट होते.' पुढे ते म्हणतात, 'भारतातील गंगा नदी प्रमुख नदी मानल्यावर अनेक उपनद्या येऊन मिळतात तसे वेगवेगळे साहित्यप्रवाह येऊन मिळालेले आहेत हे सांगता येते.' हे जरा गोंधळात टाकणारे रूपक आहे. प्रा. मोरे यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, '१७५० च्या आसपास वारकऱ्यांच्यामध्ये संत निर्माण होण्याची परंपरा खुंटली... वारकरी साहित्याची परंपरा खुंटली तेव्हा लावणी हा वाङ्मयप्रवाह पुढे आला... तो त्यातूनच विकसित झालेला एक प्रवाह आहे. म्हणजे नदीला एक उपनदी फुटावी त्याप्रमाणे हे घडले आहे.' हे वाचल्यावर गोंधळ आणखीच वाढतो. लावणी हा वाङ्मयप्रवाह हे संतसाहित्याचे 'विकसित' रूप आहे? तसेच, नदीला एक उपनदी, समजा, फुटली तरी, मुख्य नदी वाहतच राहील ना? खुंटेल कशी?

वारकरी संप्रदायात 'निळोबानंतरच्या कोणत्याही कवीची कविता कीर्तनात म्हटली जात नाही', असे प्रा. मोरे म्हणतात, तेव्हा ते खरे असले पाहिजे. पण याचा अर्थ, संतसाहित्याचा 'मुख्य प्रवाह' पुढे खुंटला असे का म्हणावे? असे का म्हणू नये की, वारकरी संप्रदाय संकुचित बनल्याची, संप्रदायात साचेबंदपणा आल्याचे ते चिन्ह आहे. लोकांनी ज्यांना संत म्हणून नंतरच्या काळात स्वीकारले अशा व्यक्ती झाल्याच नाहीत, की त्यांनी कोणत्याच रचना केल्या नाहीत? संत तुकडोजी महाराज यांच्या रचना आहेत. विनोबा भावे यांची गीताई ही रचना आहे. त्यांच्या गद्य रचना तर खूपच आहेत. की, गद्य रचना या व्याख्येनुसार वगळावयाच्या?

लावणी वाङ्मयप्रवाहाविषयी लिहिताना प्रा. मोरे गोंधळात सापडले आहेत असे वाटते. 'अभंग करावयाचा म्हणजे संतच असले पाहिजे. इतरांना तो करता येणार नाही. इतरांनी भावना कशा व्यक्त करावयाच्या म्हणून शाहीर मंडळींनी लावणी सुरू केली.' लावणीकारांनी 'संतसाहित्याची नाळ तोडली नाही' असे मोरे यांनी पुढे म्हटले आहे. 'सर्व लावणीकार संतांच्याबद्दल अत्यंत आदराने बोलतात,' असेही ते म्हणतात. लावणीकार शाहीर हे, एका अंगाने, वारकरीही राहिले असतील, आणि अभंग रचण्यासाठी लागणारी मनाची पवित्रता स्वतःच्या ठायी नाही याचे भान

असल्याने त्यांनी अभंग केले नसतील हे समजू शकते. पण, संत नसलेल्यांनी भावना कशा व्यक्त करावयाच्या, असा प्रश्न पडला होता, की, कामप्रवृत्तीशी निगडित भावना, वासना - विकार यांची अभिव्यक्ती करावयाची तर अभंगाच्या वाटेला जाता येणार नाही ही जाण होती, विशिष्ट प्रकारच्या भावना, वासना-विकार अभिव्यक्त करावयाचे माध्यम म्हणून लावणी हा रचनाप्रकार शाहिरांनी निवडला; कारण तो लोकसाहित्यप्रकार आधीच्याही काळापासून प्रचलित व परिचित होता, आणि त्याचा 'विकास' अठराव्या-एकोणिसाव्या शतकांतील शाहिरांनी केला, असे म्हणणे योग्य होईल का? तो विकास करीत असताना, त्यांच्याही नकळत, संतसाहित्याशी शाहिरांची असलेली नाळ तोडली जात होती, असे म्हणावयास हवे का? पेशवाईच्या अखेरच्या काळातली लावणी ही उत्तरोत्तर जास्त जास्त व निखळपणे 'व्हलगरातील व्हलगर' (मोऱ्यांचे शब्द) होत गेली असे आढळते का, हे पाहणे उद्बोधक ठरेल.

'वारकरी साहित्याची भूमिका ही समग्रतावादी आहे' असे प्रा. मोरे यांचे विधान आहे. शाहिरांनी रचलेल्या लावण्या या वारकरी साहित्यात धरावयाच्या का? वारकरी व संत ज्या समाजाचे सभासद होते त्या समाजात जनसामान्य लावण्या म्हणत, त्यांवर आधारित तमाशा पाहताना रंगून जात; आणि याचा एक वास्तव स्थिती म्हणून संतांनी निकोप वृत्तीने स्वीकार केला होतो हे म्हणणे वेगळे. पण असे होते का की, पंढरीच्या यात्रेत, वारकरी फडांमध्ये, चंद्रभागेच्या वाळवंटात, वारकरी हे त्याच तल्लीनतेने भजनेही म्हणत व लावण्याही गात? असे म्हणणे अधिक युक्त होईल का, की, कामप्रवृत्ती व तिच्यामधून आकारास येणारा शृंगार, कामजीवन, लावणीसारखे साहित्य हे लौकिक संसारी जीवनाचे एक अटळ व प्रधान अंग आहे; त्याची अभिव्यक्ती निकोप असली तर त्यात माधुर्य व पावित्र्यही आढळते, ही जाण संतांच्या ठायी होती; आणि म्हणून, त्या अंगाचे खंडन न करता, समजुतीने लोकांचे मन ईश्वराच्या भक्तीकडे वळविण्याची भूमिका संतांनी घेतली? याचा अर्थ असा होईल की, 'वारकरी दृष्टी' लावणी वाङ्मय प्रवाहाकडे समंजस, सहिष्णू, क्षमाशील अशा उदार वृत्तीने पाहील, व त्या प्रवाहासाठी एक जागा सोडून देईल. पण, संतसाहित्यातून 'फुटणारा' वा 'विकसित' होणारा प्रवाह म्हणून लावणी वाङ्मय-प्रवाहाचा समावेश वारकरी साहित्यात करणार नाही.

पेशवाई बुडाल्यावर मुलुखगिरी संपुष्टात आली. 'राज्य- व्यवहारामध्ये कृतिशील असणारा वर्गच्या वर्ग शेती करू लागला' असे मोरे लिहितात. पेशवाईच्या ऐन उत्कर्षाच्या काळातही हा वर्ग शेती करीतच होता. जोडीला सैनिकी पेशाही काही महिने या वर्गाला उपलब्ध होता असे म्हणता येईल. पण खरा प्रश्न असा आहे की, वारकरी चळवळीचा आधारस्तंभ गावोगावचा शेतीवर जीवन जगणारा समाज हाच नव्हता का? वारकरी साहित्याला उतरती कळा लागलीच असली तर त्याचे स्पष्टीकरण अन्यत्र शोधायला हवे, नाही का?

'संस्कृत शिकण्याची परंपरा' ज्या ब्राह्मणजातीयांची होती त्यांचे वळण नव्या परदेशी राज्यकर्त्यांच्या संपर्कामुळे निर्णायकरीत्या बदलले. सुधारकी, बुद्धिप्रामाण्यवादी, इहवादी बनण्याकडे त्यांची वाटचाल सुरू झाली. पण याने मराठी साहित्याचा मुख्य प्रवाहाचा 'स्वाभाविकपणे' होत असलेला विकास का खुंटावा? मुळात हे साहित्य निर्माण करणारे साहित्यिक (संत) मोठ्या संख्येने वेगळ्याच जात व वर्ग यांच्यामधून आलेले असत ना? शेतकरीवर्गाच्या वा एकंदर ग्रामीण समाजाच्या वाट्याला जे दैन्य- दारिद्र्य आले त्याचा परिणाम असा झाला असे सूचन पण प्रा. मोरे

यांच्या व्याख्यानात आहे. पण याचा अगदी उलट परिणामही घडून येऊ शकतो : आपत् - काळात भक्ती जास्त तीव्र व उत्कट बनू शकते.

प्रा. मोरे यांनी महात्मा फुले यांनी रचलेले अखंड हे अभंगच आहेत असे म्हटले आहे. फुले यांचे अखंड हे वारकरी साहित्याच्या प्रवाहात तेवढ्याने समाविष्ट होतात का? वारकरी चळवळीत फुल्यांचा तसा स्वीकार झालेला आढळत नाही. स्वतः फुलेही स्वतःस वारकरी चळवळीतले एक मानीत नव्हते. म्हणजे, वारकरी साहित्य प्रवाहाशी नाळ जोडलेली राहण्यासाठी अभंग (वा अखंड) लिहिणे पुरेसे नाही. साहित्य कशाला म्हणावयाचे यासंबंधीची एक विशिष्ट भूमिका स्वीकृत असणे आवश्यक आहे, असे दिसते.

प्रा. वा. ब. पटवर्धनांचे मत मोरे यांनी सांगितले आहे की, संतांची कविता ही अतिशय श्रेष्ठ प्रकारची कविता, रोमँटिक कविता आहे. पुढे प्रा. मोरे म्हणतात, 'परंतु हा रोमान्स इंग्रजी काव्यातील रोमँटिकतेपेक्षा वेगळा व श्रेष्ठ आहे.' कोणत्या बाबतीत वेगळा, आणि श्रेष्ठ का, याचे स्पष्टीकरण मोरे यांनी द्यायला हवे होते. वारकरी साहित्याच्या या भूमिगत झालेल्या (?) प्रवाहापर्यंत ज्यांनी आपल्या साहित्याची मुळे भिडवली, त्यापासून जीवनरस घेतला त्यांचे साहित्य पुढे श्रेष्ठ ठरले, असे विधान मोरे यांनी केले आहे. ही मंडळी कोण? प्रा. मोरे यांनी ज्यांचा निर्देश केला आहे त्या व्यक्ती म्हणजे महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर, वहिणाबाई चौधरी, बा. सी. मर्ढेकर, र. वा. दिघे, दिलीप चित्रे, भालचंद्र नेमाडे, नामदेव ढसाळ, दीनबंधू शेगावकर, अरुण कोलटकर व इंद्रजित भालेराव. वारकरी साहित्याच्या प्रवाहाला फुटलेल्या 'उपनद्यां'च्या स्वरूपात यांचे साहित्य पाहावयाचे की यांनी वारकरी साहित्याचा मुख्य प्रवाहच पुढे नेला असे म्हणावयाचे? साहित्याची या मंडळींची व्याख्या व वारकरी संतांची व्याख्या या एकच आहेत असे खरोखरी म्हणता येईल का?

र. वा. दिघे यांचे उदाहरण आपण घेऊ. त्यांच्या कांदबऱ्यांवरील मोरे यांचा लेख या पुस्तिकेत समाविष्ट आहेच. तो वाचल्यावर जाणवते ते असे की, वारकरी जीवनदृष्टी व जीवनसरणी असणारी/जगणारी पात्रे त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील प्रधान पात्रे असतात. वारकरी जीवनदृष्टीची व जीवनसरणीची श्रेष्ठता वाचकांपर्यंत पोचविणे हे र. वा. दिघे यांचे मुख्य उद्दिष्ट असते. कारण मनोमन त्यांना त्यांची श्रेष्ठता पटलेली आहे. येथे काय घडते? साहित्याची आधुनिक व्याख्या स्वीकारून, त्या चौकटीतली एक कलाकृती सिद्ध करण्याच्या हेतूने जाणीवपूर्वक (सेल्फ-कॉन्शसली) दिघे कादंबऱ्यांचे लेखन करतात. त्यासाठी प्रधान पात्रे वारकरी दृष्टी बाळगणारी व त्यानुसार जगणारी ते निर्मितात. पण (साहित्याच्या या विशिष्ट चौकटीत) त्या श्रेष्ठ साहित्यकृती होत हा निवाडा आपण प्रा. मोरे यांच्या लेखाच्या आधारे करू शकत नाही. तसा निवाडा आधीच करून त्या कादंबऱ्यांची प्रा. मोरे भलावण करीत आहेत एवढेच मनावर ठसते. दिघे यांच्या कादंबऱ्या या संतांच्या साहित्यविषयक धारणेला अनुसरून निर्मिलेले साहित्य नाही, ही गोष्टही स्पष्ट आहे.

वारकरी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहाला खऱ्या अर्थाने 'विकसित' करावयाचे, वा बदलत्या काळानुसार त्याला वेगळे वळण देण्याचे कार्य कोण करू शकतो? आधुनिकता पचवून तिच्या पलीकडे जाण्याची, व त्याचवेळी संतांच्या

आध्यात्मिकतेशी सांधा जुळवून घेण्याची क्षमता ज्यांच्या अंगी आहे व ज्यांनी प्रत्यक्ष ती गोष्ट साधली आहे तेच असे करू शकतील. वारकरी साहित्याच्या, म्हणजे संत साहित्याच्या प्रवाहात राहून लेखन करणारी व्यक्ती आजच्या काळात अभंगच करील असे नाही. ती पंढरीची वारी करताना आढळेलच असे नाही. ती व्यक्ती वारकरी साहित्याच्या परंपरेत कार्य करीत आहे, ती परंपरा जिवंत राखत व जोपासत आहे हे ओळखण्याची मग खूणगाठ कोणती?

प्रा. मोरे यांनी शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचा दाखला देत असे म्हटले आहे, 'मुक्तिबोधांनी तर संतांच्या साहित्याच्या आधारे मानुषता या मूल्याला वाङ्मयसमीक्षेत महत्त्वाचे स्थान दिले. संतांची शिकवण साम्यवादाला पोषक आहे असे त्यांचे मत होते.' यात तथ्य आहे. माणुसकीचा परिपोष जे साहित्य करते, जे साहित्य समतेचा पुकारा करते ते संतसाहित्याच्या परंपरेतले आहे असे म्हणता येईल. आणि तरीही, आपणास परिचित साम्यवादी साहित्य हे या परंपरेतले साहित्य ठरत नाही. समता व माणुसकी यांची इमारत द्वेष, शत्रुत्व, वर्गसंघर्ष व हिंसाचार यांच्या माध्यमांमधून उठविण्याची गोष्ट हे साहित्य करीत आले. तेव्हा मुक्तिबोधांचा हवाला देऊन प्रा. मोरे जे म्हणतात तेवढे म्हणून थांबणे पुरेसे नाही. व्यवच्छेदक कसोटी व गुण कोणता?

प्रा. मोरे तुकोबांचा आदर्श मानतात असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. तुकाराम महाराजांच्या जीवनात संघर्षाला वाण नव्हती; एक ना एक प्रकारच्या संघर्षाने त्यांचे जीवन व्यापलेले राहिले. पण जर असा प्रश्न केला की, तुकोबांच्या मनात कोणाविषयी शत्रुत्वाची भावना होती का? त्यांना कोणा व्यक्तीचा वा समूहाचा (जातीचा) द्वेप वाटत होता का? ते कोणाशी वर्ण/वर्ग संघर्ष करायला निघाले होते का? तर नाही, असे निःसंदिग्ध उत्तर येईल. त्यांच्या माणुसकीचा उगमस्रोत कोणता होता? कोणती समता ते अनुभवीत व जगत होते? तिचा आधार कोणता होता? ईश्वराशी त्यांचे जे नाते होते, आणि या नात्यामुळे चराचरांशी त्यांचे जे नाते जुळले होते त्यावर बोट ठेवावे लागते. आधुनिकांच्या दृष्टीने त्यांचा ईश्वर हा केवळ कल्पनेतच अस्तित्वात असेल. पण तुकोबांच्या लेखी हाडामांसाच्या माणसांच्या अस्तित्वापेक्षाही ईश्वराचे असणे जास्त सत्य होते. तुकोबांच्या अर्थाने ईश्वरभक्तीची जीवनाला बैठक असणे, व तिच्यामधून साहित्याची निर्मिती होणे ही व्यवच्छेदक कसोटी म्हणावी लागेल.

पण मग र. बा. दिघे यांचे साहित्य या कसोटीला उतरत नाही काय, असा प्रश्न उपस्थित करता येईल. साहित्यिक कलाकृतीची, साहित्याची आधुनिक संकल्पना, व्याख्या त्यांनी स्वीकारली. त्या साहित्यप्रवाहातील रूढ वाङ्मयप्रकार (कादंबरी) त्यांनी निवडला, त्याचे रूढ मापदंड स्वीकारले इथे घोटाळा झाला. म्हणजे वारकरी साहित्याच्या प्रवाहात राहून तो विकसित करावयाचा असेल तर ओवी अभंगच रचले पाहिजेत का? तर, नाही. पण प्रचलित जे वाङ्मयप्रकार आहेत तेही रूढ स्वरूपात बहुधा वापरता येणार नाहीत.

या सगळ्यामधून पुढील बोध हाती येतो का? वारकरी साहित्य मूलतः ईश्वर व भक्त यांच्यातील संबंध अभिव्यक्त करणारे, भक्तीचे श्रेष्ठत्व ठसविणारे साहित्य होते. ईश्वरभक्तीचा संस्कार करण्यासाठी, तो संस्कार दृढ करण्यासाठी त्याची अंशतः निर्मिती होती. पण या साहित्याच्या गाभ्याशी असलेली ईश्वराची तसेच भक्ताची संकल्पना, ईश्वर व भक्त

यांच्या नात्याची संकल्पना अशी काही विशेष आहे की ज्यामुळे समाजातील सर्वांच्या मुक्तीची वाट मोकळी होते. हे धार्मिक साहित्य सर्व प्रस्थापित धर्मसंस्था, संकुचित कडवे संप्रदाय व पंथोपपंथ यांना आव्हान देणारे, मूलगामी क्रांतिकारक ठरले. अलीकडेच दिलीप चित्रे यांनी केलेले ज्ञानदेवांच्या अनुभवामृताचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध झाले आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत चित्रे लिहितात, 'Anubhav Amrut is the poetics of Varkari Bhakti.' याचा एक अर्थ असा होतो की, वारकरी साहित्य आणि हे 'काव्यशास्त्र' यांची फारकत होऊ शकत नाही. पण आधुनिक अर्थाच्या साहित्याचे 'काव्यशास्त्र' मूलतः वेगळे आहे. ते 'इहवादी' आहे. शरीराचे व मनाचे व्यापार यांच्या चौकटीतच ते राहते. त्यातील विलक्षण गुंतागुंत ते चित्रित करण्यात रमते. विश्व व वैश्विक व्यापार जाणून घेण्याची जी एक समग्र दृष्टी (world-view) या साहित्याच्या पाठीशी/मुळाशी आहे ती या अर्थाने अ-धार्मिक आहे.

वारकरी साहित्याचा प्रवाह आणि आधुनिक साहित्याचा प्रवाह हे या कारणाने परस्परांशी समांतर असे प्रवाह राहणार असे दिसते. इतकेच नाही तर, आधुनिक साहित्याचा प्रवाह हा वारकरी साहित्यप्रवाहाचे 'साहित्य' पणही नाकारीत राहील हे दिसते.

वारकरी भक्तीचे, म्हणजेच संतसाहित्याचे 'काव्यशास्त्र' पुन्हा एकवार सुप्रतिष्ठित करावयाचे असेल तर तेराव्या शतकापासून तो अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत हा मुख्य प्रवाह होता एवढे म्हणणे पुरेसे नाही. ते 'काव्यशास्त्र' श्रेष्ठतर व श्रेयस्कर आहे, आणि या 'काव्यशास्त्रा'चे नियमन स्वीकारते तेच साहित्य सत्- साहित्य ठरते, असे प्रतिपादन करण्याची जरुरी दिसते. अर्थ व काम या पुरुषार्थांवर धर्म या पुरुषार्थाचे नियंत्रण/नियमन हवे, आणि ईश्वरशरण भक्ती हेच जीवनाचे सर्वोच्च सार्थक आहे ही भूमिका समाजात रुजविणे गरजेचे ठरते. आधुनिक साहित्याचा पक्ष घेणारी मंडळी, किमानपक्षी, साहित्याचे क्षेत्र धर्म या पुरुषार्थापासून आणि ईश्वरशरण भक्तीपासून मुक्त ठेवण्याविषयी आग्रही आहेत असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. कलावंताचे स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य ही मूल्ये ते सर्वश्रेष्ठ मानतात; त्यांचा त्यांनी लावलेला इहवादी अर्थही स्पष्ट आहे.

साहित्यविषयक 'वारकरी' भूमिकेच्या जवळ येणारी भूमिका सातत्याने ज्यांनी अलीकडील काळात मांडली त्यांच्यामध्ये गांधींना अनुसरणारी मंडळी महाराष्ट्रात तरी अग्रगण्य म्हणायला लागतील. आचार्य काका कालेलकर, आचार्य विनोबा भावे, सानेगुरुजी, आचार्य स. ज. भागवत, आचार्य दादा धर्माधिकारी ही काही यांच्यापैकी ठळक नावे. प्रा. मोरे यांच्या व्याख्यानात, सैद्धांतिक मांडणी करणाऱ्यांची जी नावे येतात त्यांच्यात यांच्यापैकी एकाचाही निर्देश का आढळत नाही?

प्रा. मोरे यांच्या व्याख्यानातील मांडणीच्या वाचनामधून मनात उपस्थित झालेले हे अनेक प्रश्न. यांच्या अनुषंगाने त्यांनी विवेचन करावे अशी इच्छा प्रकट करून थांबतो.